

Рецензия:**Alexander Fol, Jan Lichardus (†), Vassil Nikolov (Hrsg.). Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Mainz, 2004.**

От 23 юли до 28 октомври 2004 г. в Художествения и експозиционен център на Федерална република Германия в Бон беше открита изложба *Траките. Златното царство на Орфей*. Както и при други изложби, осъществявани в чужбина, и тази е съпътствана от издаването на каталог на показваните експонати с обширна текстова част по темата на изложбата.

Освен стремеж да бъдат представени най-новите достижения при изучаването на тракийското наследство, допълнителен повод за осъществяването на изложбата беше и ознаменуването на 20 години българо-немско сътрудничество в археологическите проучвания в микрорайона на Драма, Югоизточна България. За голямо съжаление събитието не можа да бъде дочакано от починалия през пролетта на 2004 г. проф. Ян Лихардус, дългогодишен ръководител от немска страна на проекта Драма, човек с огромни заслуги за развитието на българо-немското научно сътрудничество в областта на археологията. В началото на 2005 г. получих възможността да разгърна богато илюстрирания и чудесно оформен от полиграфическа гледна точка каталог.

Структурно той е разделен на 7 основни части, съпътствани от *Предговор* (Венецел Якоб), *Въведение*, очертаващо насоките за науката тракология в началото на ХХІ в. (Александър Фол) и *Заклучение* (Александър Фол). Седемте раздела са озаглавени:

1. *Праистория*, 2. *Микенска Тракия*, 3. *Царски династии*, 4. *Богове*, 5. *Вяра и култ*, 6. *Тракийското техне*, 7. *Трация Романа*.

Първият раздел е посветен на праисторията (Васил Николов, Калин Порожанов, Ян Лихардус). В обзора за археологическите култури на първите земеделци в днешните български земи (Васил Николов) е представен стегнат преглед за периодите на неолита, халколита и ранната бронзова епоха. С оглед на срещания се разнорой в научния апарат, използван от различните автори в каталога, В. Николов се спира на по-сполучливия вариант за представяне на наличните становища и съответната специализирана литература, в която те са застъпени. В текста не са цитирани конкретни автори, а в общата библиография в края на каталога е направена сравнително представителна извадка от публикации на утвърдени автори като Г. Георгиев, В. Миков, П. Детев, Х. Тодорова, Р. Катинчаров, А. Радунчева, С. Чохаджиев, К. Лещаков, самия В. Николов и др. По този начин на читателя е предоставена възможността сам да избира откъде да почерпи

допълнителна информация, без задължително да му се натрапват едни научни становища за сметка на други. Въпреки положителните страни на това изложение не съм убеден доколко в една изложба, която е замислена тематично като *Златното царство на Орфей*, е необходимо и оправдано присъствието на праисторическа част, която да предхожда изложението за тракийския период. Нещо повече, между периода на неолита и халколита, и тракийската култура в българските земи едва ли може да бъде търсена друга приемственост освен чисто териториална (въпреки отделни твърдения в рамките на каталога, за които ще стане дума по-долу). Може би основание за поместването на този текст в каталога са проучванията при Драма, при които водещо място има праисторията.

Втората част от раздел *Праистория* е наименувана „Индоевропейците в Евразия“ (Калин Порожанов). В рамките на едно стройно, като структура, изложение е направен кратък обзор на климатично-географските условия, на археологическата изворова база, на ономастиката и на културно-историческото и етническо развитие в географския ареал, който се свързва с тракийското културно наследство. Към текста могат да бъдат отправени критики. Частта определена като „Археологически структури“ или „Археологически източници“ (в зависимост от превода), всъщност, е лишена от конкретност и се ограничава до преразказ и кратко описание на общи за Средиземноморието и за европейския Югоизток културно-исторически процеси, както и до сбито предаване на хронологията и периодизацията за днешните български земи от ранната бронзова до желязната епоха. С оглед на наличната изворова база трудно може да се приеме твърдението на автора, че „консолидирането на тракийския етнос може да се установи по археологическия материал към края на халколита“ (с. 34). Същата висока степен на хипотетичност има и изказаното становище, че същинският ресурс на тракийската диаспора е неолитното население. Да се изказват подобни твърдения означава да не се държи сметка за немалкото хиатуси и кризи в обитаването, фиксирани до края на III и първата половина на II хил. пр. Хр. Връзката между високоразвитата халколитна култура в района на Варна и населението, обитавало Югоизточните Балкани две хиляди години по-късно, към днешна дата е по-скоро пожелателна, отколкото доказуема.

Последната част от раздел *Праистория* е посветена на българо-немските проучвания в микрорегиона на Драма (Ян Лихардус, Александър Фол, Людмил Гетов, Франсоа Бертемез, Рудолф Ехт, Йохен Кубиниок, Илия Илиев). Това е частта от каталога, която като конкретност, яснота на изложението и

теренна аргументация има най-много достойнства. Впрочем, тази обособеност е загатната и в рецензията на Стронк (Stronk 2005). От гледна точка на представяне на резултатите от конкретни теренни проучвания за един сранително малък район подобно различие е разбираемо, но въпреки това остава впечатлението за трудно вписване в общата концепция на каталога и в научния подход, демонстриран в повечето от останалите текстове.

Вторият раздел е наречен *Микенска Тракия* (Валерия Фол). В началото на текста авторката предлага кратък обзор за културните процеси, които се развиват в Източното Средиземноморие и Предна Азия през II хил. пр. Хр. Въпреки някои неточности (да се твърди, както това е направено на стр. 113, че от XVIII в. пр. Хр. великите държави разполагали в армиите си с конници, освен с колесници, е несериозно!) в тази уводна част е потърсен обоснован преход към проблематиката на късната бронзова епоха в тракийските земи. На стр. 95 откривам твърдението, че „историко-типологичното понятие „микенска Тракия“ е употребено за първи път от проф. Фол през 1972 г. Не знам защо, но през последните десетилетия колегията на българските траколози упорито отказва да си припомни, че терминът „Микенска Тракия“ е употребен и въведен в научно обращение за първи път от проф. Богдан Филев през далечната 1920 г. (Филев 1920). И ако до 1990 г. тази частична амнезия можеше да бъде обяснена с идеологическо-политическата забрана, наложена върху името на проф. Филев, то за времето от 1990 г. насетне няма разумно обяснение. Считаю, че проф. А. Фол има достатъчно заслуги за българската наука, за да се създават допълнителни митове, които по-скоро правят лоша услуга на високия му научен авторитет.

Не може да бъде прието сериозно и твърдението, че „в археологическата реалност от Варна до Вълчитрън между края на халколита и бронзовата епоха в тракийските области мълчанието все пак се нарушава от тракийските етноними, теоними, антропоними и топоними от таблички с линеар Б, произхождащи от Кносос, Микена, Пилос и беотийска Тива“ (с. 96). От гледна точка на датата на посочените източници мълчанието със сигурност остава меродавно за един период от над две хиляди години, а ако се вземат под внимание най-новите интердисциплинарни датировки за Варненския халколитен некропол, то става дума за почти три хиляди години хиатус. Подобни твърдения могат да бъдат квалифицирани като екстраполация и изкуствени опити да бъдат подведени под общ знаменател всички златни (или от благороден метал) находки, откривани в днешните български земи.

В стремежа да се обясни същината на царската власт в микенския културен кръг изложението на В. Фол е получило по-скоро концептуална насоченост, но е пострадало откъм фактологическа подкрепа и не носи нищо ново. Аргументацията за пореден път не излиза извън рамките на Омировия епос и коментар на Вълчитрънското съкровище. В този смисъл, например, е пропусната възможността да се подкрепи твърдението, че „царете от микенска Тракия могат да бъдат установени най-ясно при устието на Нестос и западно от него“ (с. 97) с актуални и конкретни теренни резултати от последните 10 години именно от районите на Места и Струма с обекти като Сандански, Кайменска чука, Копривлен и др. (Стефанович, Кулов 2001; Александров 2002).

Третият раздел, *Царски династии*, е представен с текстовете „Тракия и ранните велики държави“ (Кирил Йорданов), „Одриската държава“ (Кирил Йорданов), „Войни и въоръжение“ (Диана Димитрова) и „Царски градове, резиденции, храмове и селища в предримска Тракия“ (Любава Конова). От гледна точка на вътрешната структура последните два текста ми се струват не добре формулирани и аргументирани. Читателят остава с впечатлението, че въоръжението и военното дело са свързани единствено с царските династии и висшата аристокрация, както и, че селищните структури са обвързвани единствено с царската власт.

Първите две части на раздела могат да бъдат разгледани заедно. В текста, предложен К. Йорданов, като обем и проблематика са засегнати в напълно достатъчна степен българските и чужди научни достижения в областта на политическата история през последните десетилетия. Авторът се е спрял (с малки изключения) и на посочения по-горе по-сполучлив начин за представяне на научната книжнина, а именно - обща библиография. В нея е направена добра подборка на автори като Г. Кацаров, Г. Михайлов, А. Фол, М. Тачева, Д. Попов, К. Порожанов, самия К. Йорданов и др. В интерес на истината трябва да отбележа, че що се отнася до текста за Тракия и ранните велики държави, К. Йорданов е един от малкото автори на каталога, който е показал и добро познаване на съвременната чужда литература.

Във „Войни и въоръжение“ като положителен момент със сигурност могат да бъдат изтъкнати богатите лични теренни наблюдения на Д. Димитрова, които очевидно са намерили място в текста. Основните ми забележки са насочени към начина на цитиране и към някои от изказаните твърдения. Съждението, че „въз основа на ценността на материала металните оръжия са били

достъпни само за царя и аристокрацията" (с. 127) не издържа на научна критика, още повече за период, в който достъпът до желязо, мед и бронз не е бил ограничен. Становището, че поради ценността на метала често гробове с представително въоръжение се интерпретират като царски или аристократични, е по-скоро проблем на интерпретаторите, отколкото на материала, обект на изследване. Ако изходи от презумпцията, че металните оръжия са достъпни само за царя и аристокрацията, непредубеденият читател би следвало да очаква, че или останалата част от войните са въоръжени само с лъкове и прашки (в случай, че тежестите не са оловни и върховете на стрелите не са бронзови), или че многобройните тракийски армии, за които се говори в началото на текста на Д. Димитрова, са били само от аристократи. Може би тази логическа неяснота се дължи на структурата на текста, в който накратко са представени основните типове и видове въоръжение, но няма анализ (освен кратко изброяване за видовете войски в армиите на тракийските царе) (с. 132) на характерните особености при различните войни и начините на водене на бойни действия, както предполага заглавието.

Друга забележка следва да бъде отправена по отношение на цитирането. Авторката се спира на конкретно посочване по публикации и находки. След като е избран такъв подход, редно е автори като В. Василев (с основни приноси за изучаването на тракийското въоръжение) да бъдат споменавани с тяхното собствено име, а не резултати от техни проучвания да бъдат цитирани по едно помощно помагало за студенти (Китов, Агре 2002), чиято стойност е спорна (Гоцев 2003). Впрочем, В. Василев е напълно игнориран от общата библиография. Не става ясно защо едни автори са назовавани с техните конкретни приноси (Китов, Буюклиев), а за други, (Василев 1980; Цървов 1994; Торбов 1997; Торбов 2000 и др.), някои от които имат съвсем актуални нови публикации, включително и защитени дисертации по проблематиката, да се прави изключение.

Последната част от раздел *Царски династии* е озаглавена „Царски градове, резиденции, храмове и селища в предримска Тракия“ (Любава Конова). Авторката отделя значително внимание на социокултурното понятие град, както и на основните черти при формиране на „дворцовото стопанство“ в Средиземноморието и Предна Азия. Проследени са най-ранните процеси на централизация, които по археологически път могат да бъдат установени в понтийската зона, макар да не е ясно какво е общото между тях и тракийското общество от късната бронзова и желязна епоха. В крайна сметка след като се връща към основната тема на изложението си, Л. Конова достига до твърдението, че селищната

система през късната бронзова епоха се променя и от по-ранните селищни могили се преминава към изграждане на селища на трудно достъпни, укрепени места, както и към, евентуално (?), прилежащи към тях агломерации, в близост до водоизточник (с. 135). Читателят научава, че провеждането на археологически разкопки на такива места е трудно осъществимо, но данните, които се придобиват от топографията на местността и от обследването на терена позволяват да се предположи, че и там характеристиките са идентични с тези в континентална Гърция и островите. Не става ясно защо в Егейското пространство археологическите разкопки са напълно възможни, а в България не са. Но пък явно това не е толкова важно, след като и без теренна интервенция високо квалифицираните български специалисти могат да направят съответните изводи.

Обединяващото звено между дворец и храм се дава въз основа на разкопките в Пловдив и Кабиле. Информацията, че върху възвишенията на Небеттепе е открита царска резиденция-мегарон, в която са разкрити култови огнища очевидно не е съобразена с факта, че при една от тези есхари става въпрос за научна фалшификация (Кисъов 1996), която беше обект и на заниманията на междуведомствена комисия. За сметка на това връзката между власт и култ при Кабиле изглежда сигурна, а на новината, че за единия от двата разкрити храма на акропола се предполага, че е дълго търсеното светилище на Артемида Фосфорос най-много ще се радват проучвателите на обекта. Микенска представа за укрепен владетелски център е открита и при Свещари, което с оглед на сравнително краткия живот на града от края на IV до средата на III в. пр. Хр. е забележително.

След като приключих с прочита на раздела, който би трябвало да е свързан със селищните структури в Предримска Тракия, останах с впечатление, че в информацията за проучвания на тракийски селищни обекти за последните 25 години, с която авторката разполага, има съществени пропуски. Не мога да си обясня по друг начин пълното непознаване на най-новите резултати в областта на селищната археология. Няма нищо казано за къснобронзовите обекти при Кайменска чука и Копривлен (Стефанович, Кулов 2001; Александров 2002), а тяхното познаване само би подкрепило опитите на Л. Конова да открие „микенската връзка“ в Тракия. Липсват напълно селищни обекти (някои с много висока степен на проученост) като Перник (Чангова 1981), Васил Левски (Кисъов 1994), Копривлен (Божкова, Делев 2000; Божкова 2002), Халка Бунар (Тонкова 2002). Доста остарели и поспестени са познанията за Сборяново, при положение, че през последните години има поне 3 нови публикации, които могат да бъдат

използвани (Стоянов 1996; Стоянов 1997; Stoyanov 2003). Впрочем, това далеч не са всички новопроучвани селища. Липсва поглед и върху обобщаващи научни разработки, които се вписват напълно в проблематиката, с която авторката на тази част от каталога се е нагърбила (Чичикова 1985; Домарадски 1998; Гоцев 1992; Gozev 1997; Stoyanov 2000; Попов 2002 и др.). Би могло да се очаква, че след като се говори за резиденции евентуално може да се срещне, заедно с позоваване на конкретната публикация, името на учения, допринесъл съществено за въвеждането на терминологията, тясно свързана с този дял от проблематиката на тракийските селищни структури (Димитров 1958). Особено неравнодушен и силно възмутен съм от начина, по който е цитирана информацията за емпорион Пистирос - анонимно и свенливо с името на сборника („Пистирос и Тасос“), издаден в Ополе! Този обект има проучвател и проучвателят си има име! Казва се Мечислав Домарадски. Направил е прекалено много за българската наука и за селищната археология в частност, за да си позволява някой да ползва резултатите от труда му, без да цитира коректно името му. Елементарната професионална етика го изисква! За Пистирос има многобройни публикации, включително и в чужбина, и дори човек да не е съгласен с предлагани хипотези и анализи, редно е да се цитира коректно (Домарадски 1995; Домарадски 1998; Bouzek, Domaradzki, Archibald 1996; Bouzek, Domaradzki, Archibald 2002). Ще се спра по-подробно и на приложената към текста карта, която също търпи значителни критики, и която е симптоматична за някои основни слабости в предлагания картен материал в рамките на каталога. Съгласно надписа под картата тя представя „Селища, некрополи и светилища от бронзовата епоха до римската императорска епоха“. Ако спазва точно приложената легенда, професионалният читател ще достигне до изненадващи нови познания. Със синя точка са отбелязани гръцките колонии, а с червена гръцките метрополии. От легендата разбираме, че метрополии са Амфиполис, Пидна, Маронея..., а във вътрешността на страната такива селища са Ускудама, Виза, Берое, Кабиле, Севтополис и пр. Най-новите резултати всъщност се отнасят до днешна Северна България, където са локализирани гръцките метрополии Дуранкулак, Капиново и Балей. А южно от днешния град Русе е открита нова гръцка колония с име Александрово (вероятно свързана с похода на Александър III от 335 г. пр. Хр. ?). Като се вземе пред вид географската близост би могло да се предположи, че колонията Александрово е основана от

метрополията Капиново, намираща се само на стотина километра в южна посока. От гледна точка на зададената в легендата хронологическа граница (до римската императорска епоха) към гръцките метрополии безапелационно са били присъединени и Сердика, и Пауталия. Впрочем, Пауталия като цяло има нерадостна съдба в рамките на каталога. В картата на с. 137 тя е на мястото на Перник, в картата на с. 312 е назована Дауталия, а в картата на с. 325 вече носи името Паутадия. Тези разночетения и демонстрираната географска неустойчивост на селището по отсечката Драгичево - Невестино биха могли да обяснят защо до ден днешен прословутият племенен център на дентелетите все още не е локализиран. Недоразумения, като изброените по-горе далеч не са единствените в картата, но по-добре да оставя любознателния читател да се позабавлява сам. Нямам представа на какво се дължат тези и много други подобни грешки в картния материал, приложен към редица от текстовете в каталога, но очевидно е липсвала координация при редактирането, а и редакцията на картите в много случаи е свършена некачествено.

Четвъртият раздел се нарича *Богове* и съдържа две части. Първата от тях е „Тракийската орфика или два пътя към безсмъртието“ (Александър Фол). Авторът е предал в синтезиран вид резултатите от дългогодишните си изследвания и многобройните си публикации в тази област. Очевидно в този текст се съдържа идейното ядро, около което гравитират повечето от текстовете в рамките на каталога. Изложени са анализите на автора за култа към Великата богиня майка и нейния син, дуалната представа за бога, имената, функциите и значенията на божествената двойка, образувана от богинята майка и нейния син и пр. В края на текста са направени обобщения за тракийската орфика, като вяра и за двата култови пътя към безсмъртието.

Към снимковия материал, който е приложен към текста, могат да бъдат отправени известни критики. Единствено за първата снимка е указано, че „Фотографиите в това есе показват тракийските скални и пещерни светилища в района Тангарда“ (с. 178). Другите снимки са останали без текст и за читателя не става ясно какво точно представляват структурите, които са заснети.

Втората част от раздел *Богове* е „Трако-фригийски контакти“ (Мая Василева). Както и за автора на първия текст в този раздел и за Мая Василева може да бъде казано, че проблемът, по който е писала, отговаря напълно на нейната професионална ориентация и опит. Между другото, авторката на текста е една от малкото, в каталога, които не само не са показали избирателно цитиране, а са демонстрирали и много добро познаване на новата чуждоезична литература по избраната проблематика. В основата

на изложението е информацията за наличието на родствени връзки между траки и фриги, която се открива в писмените извори. Накратко е изведено актуалното от областта на лингвистиката. Потърсени са аргументи за родствените черти между траки и фриги, като съставни части от микенското койне, за общото в техния пантеон, обществена структура и пр. Поне за мен на голяма част от тези съждения им липсва достатъчна археологическа аргументация (конкретно от българска страна). На много от обектите, които са представени на снимковия материал или са визирани в текста, все още няма теренна интервенция или, ако има такава, тя не е публикувана.

Петият раздел на каталога, наречен *Вяра и култ*, е разделен на две части. От структурна гледна точка неговото обособяване е излишно и той може спокойно да бъде обединен заедно с предходния раздел *Богове*. В началото на първата част „Митичната и легендарна Тракия“ (Елка Пенкова) се прави уточнението, че при своите контакти със съседите гърците често обличали във формата на митове и легенди това, което възприемат от действителността (с. 203). Веднага след това започва обстойно изложение върху тракийския пантеон, основните персонажи в него и върху тракийската орфика, като цяло основаващо се върху трудовете на проф. Фол и проф. Маразов. Анализите с малки изключения се опират върху отделни съдове от Рогозенското съкровище. Не става ясно дали целта на текста е да запознае читателя, в синтезиран вид, с информацията, която се открива за Тракия в митологията, с някои от известните легендарни персонажи (част, от които са изброени в началото на текста) или с предполагаемия генезис и пътища, по които е достигнала тази информация до нас. Остава по-скоро впечатлението, че главната цел е да бъдат разкрити на читателя основните принципи на тракийската орфика. Всъщност много от казаното се повтаря с прочетеното в оригинал в предходната глава, няколко страници по-горе.

Втората част от раздела се нарича „Светилища“ (Валерия Фол). Водещо място е отредено на мегалитните паметници. След кратко изложение, в което се посочва географският ареал на разпространение и датировката в различни части на Европа на мегалитната култура, (в частност за егейските острови от средата на II до средата на I хил. пр. Хр.) авторката изказва становището, че подобно датиране указва само кога съоръжението е използвано за последен път, но всъщност то е по-ранно. За съжаление силното желание за датиране по-рано от късната бронзова епоха (с. 213) трудно може да бъде удовлетворено от гледна точка на вече немалобройните теренни резултати, които

подкрепят датирването на мегалитни паметници в Тракия основно през ранножелязната епоха. В случая бих посочил резултатите на колегите Георги Нехризов и Даниела Агре. Последните проучвания показват ясно, че конвенционалната интерпретация на долмените като гробници, а често и като родови гробници, има далеч по-сериозни основания за съществуване в сравнение със стремежите да се натоварват долмените с допълнителни култови и астрономически функции. Разбира се, че едно гробно съоръжение е свързано с култа, но това все още не го прави светилище. Казаното по-горе е по повод споменаването на долмените (правилно отбелязани като най-многобройните мегалитни паметници в Тракия) в текст, в който би трябвало да се говори за светилища. За сметка на присъствието на долмените може да бъде отбелязано отсъствието на съвсем актуални и важни за темата „светилища“, нови обекти, какъвто например е откритият и проучен кромлех при Долни Главанак (Nekhrizov 2000). Тук е мястото да кажа, че селективното четене, отказването да бъдат цитирани други публикации освен собствените и явното несъобразяване със становището на проучвателите на дадени обекти е основен недостатък и на този текст от каталога. Подобен е примерът със снимката (с. 215), на която е даден „хероонът Мишкова нива“, при Малко Търново, Югоизточна България.“

Не е обяснено какво прави снимката на гробница, чиито характеристики и датировка ясно са отправени с теренни аргументи от страна на проучвателя в римската епоха (Delev 1985, 77-79), в текст, който се занимава (или би трябвало) със светилищата от предримския период. Кръгът на специалистите, които работят по проблемите на мегалитните паметници и скалните светилища не е никак малък (Делев 1982; Делев 1982а; Кисъев 1990; Domaradzki 1994; Нехризов 1994; Nekhrizov 2000 и др.) и присъствието поне на някои от тях, пък макар и в рамките на общата библиография, би било от полза. В крайна сметка от подобен подход е пострадало съдържанието на текста, тъй като от гледна точка на категориите светилища в изложението са представени само скални светилища (и то в непълен от гледна точка на различните типове паметници вид - б.а.) и подмогилни съоръжения, които са интерпретирани като култови. Налице са съществени структурни и информационни пропуски, които е можело да бъдат запълнени от вече налични обобщаващи публикации (Domaradzki 1994) или от нови публикации за отделни паметници (Балканска 1998). В изложението липсват и актуалните ямни светилища, все по-широко представени през последните години (Георгиева 1991; Бонев, Александров 1993; Балабанов 1999; Вълчева 2002; Tonkova 2003 и др.). Ако авторката беше

прегледала проучванията в Драма, част от този каталог, щеше да се убеди, че ямен комплекс има и там. За сметка на тези пропуски читателят получава нова порция от „свещеното орфическо учение“ (с. 220). В текста се срещат и откровено неверни твърдения, като това, че скалните ниши са обърнати само на юг (с. 214). Предполагам, че всички ниши, които са издълбани не точно от юг, но пък са съобразени със съответната идеологическа доктрина, могат категорично да бъдат считани за ниши с южно изложение. Всяка издълбана от запад, север или изток и обърната на юг скална ниша би имала основно, приносно значение за безкрайно интересната проблематика, свързана с този тип паметници. За решаването на тази важна научна задача бих препоръчал на авторката да се запознае със скалните комплекси при Глухите камъни, Долно Черковище, Кован кая, Джанка. Списъкът може да бъде продължаван още, но на първо време е достатъчен.

Шестият раздел на каталога е наречен *Тракийското техне* и се дели на три части. Първата от тях се нарича „Могили, гробници, храмове“ (Георги Китов) и съдържа няколко подчасти - 1. Архитектура - гробници и храмове, 2. Тракийската скулптура; 3. Тракийската стенопис; 4. Тракийската торевтика. Естествено, в началото на изложението място намират резултатите от многобройните могилни проучвания на самия автор. Сигурен съм, че практичната класификационна система, според която могилите се делят на: много малки (до 1, 7 м), малки (до 4 м), средни (до 8 м), големи (до 15 м) и много големи (над 15 м) (с. 240), е направила впечатление в Германия, където спорадично също се провеждат могилни проучвания. В синтезиран вид са представени наблюденията на автора за размерите на могилите, характера на насипване на могиления насип, проблемите за наличието на символични могили, ритуалите, съпътстващи погребението, различните видове гробни конструкции и пр. Г. Китов отделя особено място на подмогилните съоръжения, интерпретирани като храмове, както това е направено и от В. Фол в предходния текст на каталога. Голяма част от информацията в двата текста се припокрива. Трудно може да бъде прието твърдението на Г. Китов, че идентифицирането на монументалните подмогилни съоръжения като храмове и нововъведенията в професионалната терминология вече почти не се оспорват в професионалните среди (с. 248), като са цитирани имената на Д. Гергова (Гергова 1996) и М. Русева (Русева 2000). Тук могат да бъдат споменати най-малкото и имената на И. Венедиков (Venedikov 1998), И. Маразов, М. Чичикова (Жижикова 1989; Chichikova 1998), Ю. Вълева (Valeva, Gergova 2000), Аликс Барбе, Никол Бланк (Barbet, Blanc 1998), Д. Стоянова (Стоянова 2002; Стоянова 2002a) и това далеч не са

единствените представители на научната гилдия, които, меко казано, не са съгласни с цитираните по-горе иновации. Сред опитите да се анализират конструктивни особености на подмогилните тракийски храмове читателят открива изключително важното твърдение, че „вратите са задължителен атрибут на тракийския храм“ (с. 248), при което е цитирана Д. Стоянова (Стоянова 2002). Аз, разбира се, съм радостен да разбера, че нашите предци задължително са слагали врати и са познавали изтънко такъв архитектурен елемент, какъвто е вратата. Но след като Г. Китов е достигнал до това заключение, редно би било, без излишна скромност, да застане сам зад него. В цитираната публикация на Д. Стоянова се говори за **„крила от врати на гробници в Тракия“** (подчертаването е мое), а когато се казва, че дървени крила на врати има в храмовата, жилищната и гробичната архитектура се визира гръцкият свят като цяло без да се анализират задължителните атрибути на тракийските храмове. В текста на Г. Китов е обърнато отделно внимание на тракийската скулпура, доколкото я има, и на стенописта. С риск да стана банален ще повторя още веднъж, че освен собствените публикации е добре да бъдат представяни и тези на други автори, които се занимават със същата проблематика. Така например може да се очаква, че информацията за скулптурната украса в Свещарската гробница ще бъде цитирана по първопроучвателя М. Чичикова (Чичикова 1983; Чичикова 1988) или при анализа на стенописи или на гробичната архитектура могат да бъдат срещнати имената на Л. Гетов (Гетов 1988) или Ю. Вълева (Вълева 1985; Вълева 1988). Като структурна непълнота на текста бих отбелязал отсъствието на ювелирството, което би могло да бъде представено накратко заедно с торевтиката (Gergova 1987; Topkova 1994; Topkova 1997). Още повече, че в рамките на изложбата са били представени многобройни експонати, които биха аргументирали добре присъствието на текст с такова съдържание.

Интерес предизвиква първата карта от раздела (наречена „Съкровищни находки и метални находища“), въпреки че не става ясно каква е нейната връзка с могилиите, гробниците и храмовете. Читателят може да види, че съкровищните находки се локализируют най-вече в днешна северна България, а рудните находища (очевидно почерпени от съвременната геоложка карта на страната) са почти изцяло в южните и западните райони. Вероятно е търсена някаква връзка между съкровищните находки с евентуалните източници на суровини. Но в една от водещите в областта на археометалургията държави (в която освен катедрите по археометалургия в редица висши учебни заведения има и два

големи специализирани центъра като Фрайберг и Бохум) на автора биха задали въпроса какви са теренните основания за подобна хипотеза, има ли доказателства, че през късната желязна епоха са били разработвани точно тези находища и че металът за посочените съкровищни находки произхожда от тези области.

Следващата част от раздел *Тракийското техне* се нарича „Тракия и моретата“ (Калин Порожанов). Извън вече познатото за тракийската таласократия предизвиква интерес и прави добро впечатление прегледът на най-актуалните находки на медни слитъци полуфабрикати от късната бронзова епоха (с. 268-270). От друга страна анализът на предполагаемите предколониални селищни структури по крайбрежието изглежда не достатъчно подкрепен от теренна гледна точка. В сравнение с други части от каталога текстът е сравнително голям като обем, което е позволило на автора да направи по-подробен преглед на западнопонтийската и на егейската колонизация. Би могло да се очаква, че общата библиография на каталога ще присъства по-убедително името на Христо Данов, един от доайените в изследването на тази проблематика в българската наука. Последната част от раздела се нарича „Трако-гръцки синтези“ (Любава Конова). Изворовата база, ползвана за написването на текста, е остаряла и регионално ограничена. Наред със сравнително доброто познаване на проблематиката в понтийската зона и разсъжденията за синкретизма в областта на пантеона, на заден план са останали вътрешните райони, които дават добри възможности за анализ на селищни обекти като Кабиле, Севтополис, Пистирос, Свещари, Халка Бунар, некрополи като Дуванлий, Шипка-Шейново, Старосел и пр. Липсва и новото в областта на епиграфиката, което пряко засяга темата за трако-гръцките синтези (Домарадски 1995; Велков, Домарадска 1995; Domaradzka 1996; Domaradzka 2002 и др.). Бих казал, че на авторката, в търсене на божественото, е убягнало ежедневно, битово ниво на синтез.

Седмият и последен раздел на каталога се нарича *Трация Романа*. Обемите на текстовете по темите, засегнати в него, са най-кратки в сравнение с останалите части на каталога.

Първата част е „Трация Романа - траките и Рим“ (Ирина Шопова). В текста, макар и строен като структура, има определен дисбаланс. На римската урбанизация и процесите, свързани с нея, е обърнато по-малко внимание, отколкото на интересната история за тракийския аристократ и офицер Спартак, неговите 200 сподвижници от гладиаторската школа в Капуа и пр. Има и отделни терминологични неясноти от гледна точка на категориите селища по лимеса и връзките между тях.

Втората част от раздела е наречена „Тракийският Херос“ (Елка Пенкова). И тук не е избегнато избирателното цитиране и изказването на твърдения, които не отговарят на съвременното състояние на проучванията и на изворовата база. Ползвани са датировките на М. Оперман за животинските фризове, но самият Оперман, макар и споменат на други места в текста, не е цитиран с този си принос (с. 315). В общата библиография е цитиран общо LIMC, но не и LIMC, VI, 1992, (LIMC 1992), който конкретно се отнася до материята, върху която е писала Елка Пенкова. Може би в каталог за изложба в Германия следва да се обърне по-голямо внимание на факта, че немската наука също има приноси в проучването на проблемите, свързани с тракийския конник. Липсват или съвсем пестеливо са представени български специалисти, които от години работят по тази научна проблематика (Гочева 1985; Гочева 1992; Гожева 1983; Гожева 1986; Гожева 1998; Ботева 1985; Ботева 1998; Ботева 2000; Ботева 2002; Boteva 2000 и др.). Публикациите са многобройни, голяма част от тях са в чужбина и тяхното пълно отсъствие от текста или от общата библиография е меко казано странно. Още повече, че могат да бъдат посочени публикации по конкретни проблеми, на които Елка Пенкова се спира в своето изложение. За сметка на това многократно са цитирани други автори, чиито основни научни занимания не са насочени точно в тази област. Впрочем, тази критика може да бъде вместена в рамките на посочения вече проблем за дисбалансирания, от гледна точка на професионалното ниво, авторски колектив на каталога. Като пример за неоправдано твърдение може да бъде споменато казаното на с. 319, че сцената „лъв, нападащ бик“ се среща само когато конникът е Аполон. Един кратък и бегъл преглед на каталога на Г. Кацаров бързо убеждава, че това просто не отговаря на истината. Правенето на генерални изводи, въз основа на минимална фактологическа база, е недостатък, който често се среща на страниците на каталога.

В последната част „Трация Христиана“ (Ирина Шопова) отново се открива несъответствие по отношение на заявена тема и изложено съдържание. Наред с известното от общата църковна история читателят с интерес се запознава с „монотеистичните тенденции в трако-орфическата вяра“ (с. 323) и с поучителната легенда за сина на Посейдон и Кера Бизас, от която се разбира, че докато царят го няма, нападението на северните съседи е отблъснато от жената на Бизас, начело на останалите съпруги на войни. Успокоителен е изводът, че от гледна точка на орфическо-култовата реалност царската резиденция е успешно защитена (с. 325-326). Но нищо повече не се казва за основните центрове на

ранното християнство в тракийските земи и за отделни, конкретни паметници, свързани с този исторически процес.

В края на каталога, заедно със заключението на проф. А. Фол *Живо наследство*, са представени хронологическа таблица (Кирил Йорданов, Ралф Глезер) и обща библиография. Тук искам да отбележа, че всички цитирани от мен публикации, в рамките на настоящия текст, са излезли до 2002 г. (с изключение на едно заглавие от 2003 г., което е ползвано в каталога) и са били достъпни на авторите. Литературата е по-скоро примерна и може да бъде допълвана. Към достойнствата на каталога могат да бъдат посочени сравнително добрите анотации и фактът, че в изложбата са намерили място редица находки, които все още очакват своята публикация, което от своя страна дава възможност те да влязат, поне частично, в научно обращение. Поредната и последна изненада в каталога откривам в списъка на авторите (с. 384), в който четирима от тях са се „накичили“ с образователната и научна степен „доктор“, която все още не притежават. Подобна постъпка е некоректна към останалите автори, а и към хората, които честно са положили немалък труд и са изминали нелекия и често много бавен научен и (не на последно място) административен път до придобиването на съответната научна степен. Ако пък целта е да се придаде по-голяма научна тежест на каталога, то ефектът е по-скоро обратен. Всъщност, явлението е симптоматично за българската археология. През последните години в областта на медийната археология виждаме много професори, доценти, старши научни сътрудници и доктори, които иначе, в пределите на конвенционалната наука, нямат документални основания да се титулуват така. В случая явлението е преминало границата (независимо в кой смисъл)! След като подробно се запознах с каталога на изложбата в Бон, не се почувствах просветен (да не се бърка с посветен), а по-скоро възмутен. Каталогът демонстрира откровен дисбаланс като професионално ниво на текстовете. Налице е пълно разминаване на авторите по отношение на професионална подготовка и компетентност, по темите, за които е поет ангажимент да се пише.

В началото на XXI в. българската тракология показва, че все още не се е излекувала от някои детски болести. Пример за това са селективното четене и още по-избирателното цитиране, слабата, а често и нулева теренна аргументация; опитите да се „напъха“ наличната археологическа и изворова база в предварително зададени теоретични постановки; както и извеждането на обобщения, за които трудно могат да бъдат намерени конкретни теренни факти. Една хубава максима гласи, че това, за което не може да се говори, трябва да се мълчи! Тук си задавам въпроса, а

какво да правим, когато много ни се говори? Заглавието на една от монографиите (всъщност брошура без справочен апарат, издадена по повод на българското участие в Европалия), на която често са се позовавали повечето автори на каталога, е „Мълчанието проговаря“. Ще си позволя да перифразирам - не знам дали мълчанието трябва да проговаря, но в случая по-важното е, че мълчанието е проговорило на немски език. Запознат съм добре с педантичния начин на библиотечно снабдяване в Германия, за да знам, че каталогът със сигурност е влязъл в библиотеката на всеки немски университет. Мога само да си представя какви са реакциите! През последните няколко години успях да се запозная с каталозите на няколко изложби, правени в Бон. Такива бяха каталозите за хетите, ацтеките, каталогът на чудесната като концепция и изпълнение изложба *Хора, времена, пространства. Археология в Германия* (Menghin, Planck 2002). От изброените каталогът *Траките. Златното царство на Орфей* е най-слабият. Лично аз като български археолог се чувствам засегнат и не желая проучванията за бронзовата и желязната епоха да бъдат представяни в чужбина по такъв гротесков и откровено слаб, като професионално ниво, начин. В крайна сметка следва да бъде зададен въпросът кому е необходимо подобно амбулантно правене на изложби и писане на каталози в чужбина? Ако целта на текстовете в каталога е да се сведат до обикновения читател, в опростен вид, най-новите постижения в проучванията на тракийската древност, то могат да бъдат посочени кардинални пропуски. Ако пък целта е била най-новото да се представи пред научната колегия, то формата и изпълнението са слаби. Която и от двете цели да е преследвана, опитът, поне за мен, е неуспешен. С едно съм съгласен - каталогът е репрезентативен по отношение на сериозните проблеми, които съществуват в българската наука, поставила си за цел изследването на тракийската античност.

Христо Попов

Цитирана литература:

Александров 2002: С. Александров. Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 61-82.

Балабанов 1999: П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. - Археология,

1999, 3-4, 62-76.

Балканска 1998: А. Балканска. Тракийското светилище при „Демир баба теке“. София, 1998.

Бонев, Александров 1993: А. Бонев, Г. Александров. Багачина - тракийски култов център. - Археология, 1993, 1, 24-30.

Божкова 2002: А. Божкова. Стратиграфски наблюдения върху пластове на селището от I хил. пр. Хр. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 83-90.

Божкова, Делев 2002: А. Божкова, П. Делев. Копривлен и културната общност на Югозападна Тракия през VII - V в. пр. Хр. - Известия на Народния музей - Бургас, 4, 2002, 80-97.

Ботева 1985: Д. Ботева. Оброчни паметници от светилището на Асклепий Лименос край Сливница. - Археология, 1985, 4, 31-38.

Ботева 1998: Д. Ботева. Тракийският конник в системата на тракийския пантеон. - В: Jubilaeus, 1. Сборник в памет на акад. Д. Дечев. София, 1998, 23-27.

Ботева 2000: Д. Ботева. Изображения-разкази върху оброчните релефи на тракийския конник: I. Херосът в света на боговете (анализ на база данни). - В: Jubilaeus, 3. Сборник в памет на проф. Б. Геров. София, 2000, 22-43.

Ботева 2002: Д. Ботева. Изображения-разказ „Лов на глиган“ върху оброчните релефи на Тракийския конник - анализ на база данни. - В: рйфэз. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 395-406.

Василев 1980: В. Василев. Производство на тракийски шлемове в Родопите. - Археология, 1980, 3, 1-18.

Велков, Домарадска 1995: В. Велков, Л. Домарадска. Котис I (383/2-359) и емпорион Пистирос в Тракия. - В: М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения, Емпорион Пистирос I. Септември, 1995, 73-87.

Вълева 1985: Ю. Вълева. Структурният стил в декорацията на тракийските гробници от класическата и от елинистическата епоха. - Археология, 1985, 4, 18-26.

- Вълева 1994:** Ю. Вълева. Македонски и тракийски монументални гробници. - Проблеми на изкуството, 1994, 3, 55-62.
- Вълчева 2002:** Д. Вълчева. Ямно светилище. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 102-123.
- Георгиева 1991:** Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II - I хил. пр. н. е.). - Археология, 1991, 1, 1-11.
- Георгиева и др. 1999:** Р. Георгиева, Т. Спиридонов, М. Рехо. Етнология на траките. София, 1999.
- Гергова 1996:** Д. Гергова. Обрядът на обезсмъртяването в древна Тракия. София, 1996.
- Гетов 1988:** Л. Гетов. Мъглижката гробница. София, 1988.
- Гоцев 1992:** А. Гоцев. Проучвания върху селищната система през ранножелязната епоха в Североизточна България. - Хелис, 1. София, 1992, 70-82.
- Гоцев и др. 2003:** А. Гоцев, Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, ИК Авалон, 2002, 430 стр. (рецензия). - Археология, 2003, 1, 60-64.
- Гочева 1985:** З. Гочева. Култът на Тракийския конник на територията на гетите. - Североизточна България: Древност и съвремие, 1. София, 1985, 189-197.
- Гочева 1992:** З. Гочева. Проблеми на култа и иконографията на Тракийския конник. - Балкански древности, 1992, 2, 67-70.
- Делев 1990:** П. Делев. Тракийският град при Свещари - една възможност за историческа идентификация. - Terra Antiqua Balcanica, 4, 1990, 97-109.
- Делев 1982:** П. Делев. Сакар планина и Източни Родопи. - Мегалитите в Тракия, 2. София, 1982, 173-262.
- Делев 1982а:** Проблеми на тракийските мегалитни паметници. - Мегалитите в Тракия, 2. София, 1982, 398-427.
- Димитров 1958:** Д. П. Димитров. За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха. - Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, 683-701.
- Домарадски 1982:** М. Домарадски. Тракийските

укрепителни съоръжения IV-II в. пр. н. е. - Поселищен живот в Тракия, 1. Ямбол, 1982, 44-60.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения. Емпорион Пистирос 1. Септември, 1995.

Домарадски, Танева 1998: М. Домарадски, В. Танева. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Емпорион Пистирос 2. Септември, 1998.

Домарадски 2000: М. Домарадски. Употребата на тухлата в предримска Тракия. - Известия на Националния Исторически музей, 11, 2000, 87-90.

Кисьов 1990: К. Кисьов. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. - В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 64-74.

Кисьов 1994: К. Кисьов. Някои аспекти на селищното развитие в горното течение на река Стряма през късната желязна епоха. - Поселищен живот в Тракия III. Ямбол, 1994, 104-111.

Кисьов 1996: К. Кисьов. Принос в проучването и датировката на глинобитното култово съоръжение от Пловдив (Небеттепе) и неговата роля в изясняване локализацията на тракийския град Одрюза. - Годишник на департамент археология НБУ, 2-3, 1996, 225-231.

Китов, Агре 2002: Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, 2002.

Нехризов 1994: Г. Нехризов. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. - Минало, 1, 1994, 2, 5-11.

Нехризов 1999: Г. Нехризов. Погребални практики в Източните Родопи през първото хилядолетие пр. Хр. - Rhodopica, 1999, 1, 21-24.

Попов 2002: Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI - I в. пр. Хр. София, 2002.

Русева 2000: М. Русева. Тракийска култова архитектура. Ямбол, 2000.

Стефанович, Кулов 2001: М. Стефанович, И. Кулов. Постройка от късната бронзова епоха край Благоевград. - Известия на исторически музей -

Благоевград, 21, 2001, 18-30.

Стоянов 1996: Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции (част 1). - История, 1996, 5/6, 84-92.

Стоянов 1997: Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции (част 2). - История, 1997, 1-2, 72-84.

Стоянова 2002: Д. Стоянова. „Гръцката врата“ в Тракия. - В: рйфэз. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 494-505.

Стоянова 2002а: Д. Стоянова. Монументална архитектура в Тракия през V-III в. пр. Хр. Строителни материали, техники, конструкции, ордери. - Автореферат на дисертация за получаване на образователна и научна степен „доктор“. София, 2002.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 148-196.

Торбов 1997: Н. Торбов. Криви тракийски ножове от III в. пр. Хр. - I в., открити в Северозападна България. - Известия на музеите в Северозападна България, 25, 1997, 15-46.

Торбов 2000: Н. Торбов. Мечове от II - I в. пр. Хр. открити в Северозападна България. - Известия на музеите в Северозапада България, 28, 2000, 11-34.

Филов 1920: Б. Филов. Тракийско-микенски отношения. - Сборник в чест на проф. Иван Шишманов. София, 1920, 40-53.

Чангова 1981: Й. Чангова. Тракийското селище от I хил. пр. н. е. - В: Перник, 1. София, 1981, 52-106.

Чичикова 1983: М. Чичикова. Гробницата от Свещари. - Изкуство, 1983, 4, 18-27.

Чичикова 1985: М. Чичикова. Тракийският град (по археологически данни). - Terra Antiqua Balcanica, 2, 1985, 85-93.

Чичикова 1988: М. Чичикова. Свещарската гробница - архитектура и декорация. - Terra Antiqua
10

Balcanica, 1988, 3, 125-143.

Цървов 1994: И. Цървов. Въръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. -

Известия на Историческия музей - Велико Търново,

9, 1994, 97-123.

Barbet, Blanc 1998: A. Barbet, N. Blanc. Peinture et architecture. - In: Nicole Blanc (eds.). Au royaume des ombres. La peinture funéraire antique IV siècles avant J.-C. - IV siècles après J.-C., Paris, 1998, 14-19.

Boteva 2000: D. Boteva. A propos des „secrets“ du Cavalier thrace. - Dialogues d`Histoire Ancienne, 2000, 26/1, 109-118.

Bouzek et al 1996: J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. Archibald. Pistiros 1. Excavations and Studies. Prague, 1996.

Bouzek et al 2002: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald. Pistiros 2. Excavations and Studies. Prague, 2002.

Chichikova 1998: M. Chichikova. Le tombeau des Caryatides à Sveshtari. - In: Nicole Blanc (eds.). Au royaume des ombres. La peinture funéraire antique IV siècles avant J.-C. - IV siècles après J.-C., Paris, 1998, 27-31.

Жижикова 1989: M. Жижикова. Le tombeau monumental de Tracie. - In: Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda Romanità. Venezia, 1989, 49-58.

Domaradzka 1996: L. Domaradzka. Graffiti, with pls. XXVIII-XXXI A. - In: Pistiros, 1. Excavations and Studies. Prague, 1996, 89-95.

Domaradzka 2002: L. Domaradzka. Pistiros and Its Contribution to Classical Greek Epigraphy. - In: рѣфѣз. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 294-306.

Domaradzki 1994: M. Domaradzki. Les lieux de culte thraces (deuxième moitié du II-e - I-er mil. Av. J.-C.). - Helis, 3, 1994, 69-108.

Delev 1984: P. Delev. Megalithic Thracian Tombs in South-Eastern Bulgaria. - Anatolica, 11, 1984, 17-45.

Delev 1985: P. Delev. Two Tholos Tombs at Malko Tirnovo. - Thracia Pontica, 2. Jambol, 1985, 74-84.

Gergova 1987: D. Gergova. Früh-und altereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. - PBF, XIV, 7, München, 1987.

Гожева 1983: Z. Гожева. Einige Grundelemente in der Ikonographie des thrakischen Reiters. - Eirene, 16, 1983, 2, 51-56.

Гожева 1986: Z. Гожева. Les traits caractéristiques de l`iconographie du Cavalier Thrace. - BCH, 14, 1986, 137-145.

Гожева 1998: Z. Гожева. Particularités de l`iconographie du cavalier thrace à Odessos et dans son territoire. -

Pulpudeva, 6, 1998, 121-128.

Gozev 1997: A. Gozev. Characteristics of the Settlement System During the Early Iron Age in Ancient Thrace. - Acta Hyperborea, 7, 1997, 407-419.

LIMC 1992: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, 6. Zürich, München, 1992.

Menghin, Planck 2002: W. Menghin, D. Planck. (Hrsg.). Menschen. Zeiten. Räume. Archäologie in Deutschland. - Konrad Theiss Verlag. Stuttgart, 2002.

Nekhrizov 2000: G. Nekhrizov. A cromlech near Dolni Glavanak in the Eastern Rhodopes (preliminary communication) - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International, 854. Oxford, 2000, 319-324.

Stoyanov 2000: T. Stoyanov. Spatial Pattern and Economic Development of NE Thrace 7th - 2th Century B.C. - In: Pistiros et Thasos. Structures commerciales dans la péninsule Balkanique aux VII - II siècles av. J.-C. Actes du Symposium, Septemvri 1998. Opole, 2000, 55-87.

Stoyanov 2003: T. Stoyanov. The Getic Capital at Sbornyanovo: New Excavation Issues & Research Developments. - Thracia, 15, 2003, 413-423.

Stronk 2005: <http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2005/2005-04-38.html>. J. Stronk. Alexander Fol, Jan Lichardus (+), Vassil Nikolov, Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. - In: Bryn Mawr Classical Review. Mainz, 2005.

Tonkova 1994: M. Tonkova. Vestiges d`ateliers d`orfevrerie thraces des Ve-IIIe s. av. J.-C. (sur le territoire de la Bulgarie). - Helis, 3, 1994, 175-214.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Traditions and Aegean Influences on the Jewellery of Thrace. - Archaeologia Bulgarica, 1997, 2, 18-31.

Tonkova 2003: M. Tonkova. Late Iron Age Pit-Sanctuaries in Thrace: The Contribution of the Studies at Gledacevo. - Thracia 15, 2003, 479-504.

Valeva, Gergova 2000: J. Valeva, D. Gergova. Monumental Tombs, Tomb Paintings and Burial Customs of Ancient Thracia. - In: S. Steingräber (Hrsg.). Investingsin the Afterlife. Tokyo, 2000, 182-189.

Venedikov 1998: I. Venedikov. Thracian Royal Tombs. - In: Ancient Gold. The Wealth of the Thracians. New York, 1998, 72-83.